

Едит Петровић

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ КОД АТЕИСТА

на примеру црногорских колониста у Бачкој

После II светског рата у десетак насеља Бачке колонизовано је становништво из ратом опустошених крајева Црне Горе. Колонизација је добијана на основу заслуга у рату, па су махом насељене борачке породице. Ови људи били су свесни своје улоге у изградњи новог друштва. Оданост идејама партије била је неспојива са било каквом формом религиозности, па је раскидање са религијом сматрано обавезом.¹

I

Основна теза овог рада би била, да атеизам може у одређеној средини и под одређеним условима постати елеменат друштвеног и етничког идентитета једне групе људи. По доласку у нову средину, декларисани атеизам је помогао колонистима да одвоје класу МИ (колонисти атеисти) од класе ОНИ (староседиоци/махом религиозни), тј. успоставе границу или етничку дистанцу.² На манифестном плану ова декласирана арелигиозност носила је поруку или значила оданост социјалистичким начелима. Староседелачко становништво, мешовитог етничког и конфесионалног састава, није се тако лако и брзо ослобађало својих верских убеђења. У послератном периоду и даље се обављала религијска обредна пракса. Да би исказали свој став,

¹ О томе сведоче оваква присећања — А. Кустудић: „Што се обичаја тиче, заједнички смо их укинули. Почели смо да слаavimo 1. мај, 13. јули, Нову годину, Дан Републике и то су нам сада једине славе... У Ловћенац су дошле фамилије којима је све ово ново лежало на срцу“. цит. *Имање без међа*, Петитње, 1978, 86.

² О теорији етничког идентитета и етничким границама опширније в.: F. Barth ed. *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston 1969, uvodno poglavlje; D. Horowitz, *Ethnic Identity* u: *Ethnicity-theory and experience* ed. Glazer/Moynihan, Cambridge, Massachusetts 1975; Shibutani/Kwan, *Ethnic stratification*, New York, 1965, 38—48, 208—217; A. Peterson-Royce, *Ethnic Identity*, Bloomington, 1982, 21—48, 184—215.

колониисти су, као борбени атеисти³ почели активну борбу против оваквих „назадних“ појава. У првим тренуцима по доласку рушене су цркве (махом немачке) што је изражавало двоструки гнев: према бившим окупаторима и према религијској заосталости, а на главне црквене празнике (Божић, Ускрс, славе) организоване су радне акције.⁴ Атеизам може попримити облик милитантне негације религије, сматра Ђимић, па су тада религија и атеизам само две стране истог проблема.⁵

У склопу бављења проблемима атеизације друштва, значајно је анализирати посмртне обичаје, јер се они налазе у граничној зони сусрета два система постојања, када се, како сматра Елиаде, и секуларизовани појединац најпре сусреће са својом религијском суштином. Пред смрћу човек поседује јак осећај страха и нелагодности, па се ту налази корен вере.⁶ Без обзира на степен постигнуте атеизације, данашњи човек још не може у потпуности да одстрани своје религијско понашање.

Сама религиозност сложен је феномен о коме је у литератури опширно расправљано.⁷ Потребно је одредити тип религиозности Црногораца у периоду живота у матици, како би се јасније сагледао процес атеизације који је уследио послератним пресељењем. Према подацима о обичајима с краја прошлог и прве половине овог века⁸, људи овог краја се могу глобално сврстати у обредни или традицијски тип верника, који претпоставља тип религиозности са поседовањем скромних знања о самом верском учењу, а испољавањем религиозности кроз вршење традицијом установљених религијских радњи.⁹ Религиозност ових људи није била везана за сакралне институције нити високу религијску свест. Стога су религијски елементи у обредној пракси приликом смрти били само спољна форма ритуала, који сам није мењао структуру и одвијао се по одређеним правилима — са додатком религијских (конфесионалних) обележја или без њих.

Под утицајем различитих процеса у друштву (ширење сазнања, јачање социјалистичке свести), процес атеизације је захватио у протеклих четрдесет година и ширу друштвену заједницу. Ова секула-

³ Prema tipologiji A. Desqueyrat, *La crise religieuse des temps nouveaux*, Paris, 1955., preuzeto od Š. Behtijarević, *Religijsko pripadanje u uvjetima sekularizacije društva*, Zagreb, 1975, 69.

⁴ На основу усмених података казивача из Ловћенца, Фекетића и Савиног Села.

⁵ E. Ćimić, *Drama ateizacije*, Beograd, 1984, 6.

⁶ M. Eliade, *Sveto i profano*, Novi Sad 1986, 153/4.

⁷ O tipologiji religioznosti i odnosu prema ateizmu v.: Š. Behtijarević, n. d.; E. Ćimić, n. d.; V. Pavićević, *Sociologija religije*, Beograd, 1980; S. Flere, *Teorijsko-metodološki okvir za istraživanje religioznosti u Vojvodini*, Zb. Matice srpske, 1975.

⁸ В. Карацић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд, 1922. с. 99—102; Ј. Ердељановић, *Кучи, Братоножићи и Пипери*, Београд, 1981. 282—288; А. Лаинових, *Неки посмртни обичаји у старој Подгорици данашњем Титограду*, Рад Конгреса савеза фолклориста Југославије у Новом Винодолском, Загреб, 1966; информатори из Бачке, говорећи о предатним обичајима, наглашавају одржавање старих породичних и племенских традиција (при прослављању Ускрса, Божића), а не оданост религијским убеђењима.

⁹ Обредни тип верника према типологији В. Павићевића n. d., 168.

ризација на макро плану, утицала је да и војвођанска средина у том погледу претрпи значајне промене.¹⁰ Стога атеизацију посмртних ритуала треба посматрати у склопу ширих друштвених промена. Индикатори процеса секуларизације друштва могу бити следећи: религијске догме више нису темељ политике друштвеног система, слаби веза између морала и религије, црква више није предстаник друштва, мењају се индикатори религиозности — религија се повлачи у приватну сферу, опада учешће у религијској пракси.¹¹

II

У селима Бачке насељеним колонистима из Црне Горе, старији људи за живота остављају у аманет наследницима како да поступају по њиховој смрти. Има случајева да отац жели да му на гробу прочита опело, а син је члан СКЈ и са тим се не слаже. У таквој ситуацији, наводе казивачи, син ће ипак поштовати жељу родитеља, макар био подвргнут критици партијске организације. Старији обично припремају и одећу (у ређим случајевима стару ношњу) у којој желе да буду сахрањени, а некада им је жеља да буду сахрањени у старом завичају, а не у Војводини. Њихова жеља се увек поштује.

Присутна су и нека веровања у вези са смрћу: ако се сања умрли, онда верују да ће се разболети или умрети неко од укућана. Ако би неко убио змију-чуваркућу, то је могло да изазове смрт неког од укућана.¹²

Смрт је прилика када се сви окупљају. Рођаци и пријатељи из Црне Горе долазе у Бачку, а колонисти иду у завичај на сахране. Није необично да се и по пет пута годишње путује у Црну Гору из тих разлога. Приликом смрти заборављају се сва стара непријатељства.

Кад неко у селу умре, из куће се обично зачује лелек или тужење. Оглашавање смрти је знак за цело село да се окупи и организује, поделе се задужења (дају се на израду „плакати“ или умрлице, организује њихово облепљивање по селу, наручује ковчег, неко се замоли да окупа и обуче умрлог). Покојника називају још мртац или мрц. Када га припреме, изложе га на одру у кући, јер у селима нема капеле. У Бачком Добром Пољу је у плану да се средствима мештана изради мања просторија у којој ће се излагати покојник до сахране. Биће опремљена чајном кухињом и свим неопходним предметима за пријем гостију који долазе да изразе саучешће.

Изнад одра покојника не гори свећа — казивачи наглашавају да то раде „други“ или „мештани“. У кућу се не зове поп (мада сматрају да има и тога међу њима у последње време). Попа у кућу зову Далматинци, Русини, Босанци и др. Како наводе казивачи из Савиног Села, кад је умро један Русин, поп је држао опело доста дуго, па су окупљени Црногорци почели да се разилазе, јер су сматрали да то не

¹⁰ О томе в. С. Флере, *Конфесионална и религијска идентификација Војвођана*, Зб. за друштвене науке 62, Нови Сад, 1977; Д. Пантић, *Обим и интензитет религиозности у Војводини*, исто.

¹¹ III. Бехтијаревић н. д., 61—63.

¹² Подаци од казивачица из Ловћенца.

морају да слушају. У другом случају, док је поп држао опело над одром Русина, неко од присутних је почео да додацује, па је један од присутних колониста упозорио на некоректност таквог понашања, наглашавајући да се не морају крстити, али капу могу скинути и мирно одати пошту умрлом.

Приликом примања саучешћа, родбина или „својта“ стоји са стране у соби где је покојник. Наглашава се да „они“ (или колонисти) за све то време не седе за разлику од неких мештана. Рођаци, пријатељи, комшије, изражавају саучешће и то се зове „ићи на жалбу“ или „дворити“ или „ићи на покајање“. На жалбу се иде „у дан“ и „у ноћ“, јер покојник не сме остати сам за све време док је у кући. Ноћу иду да дворе махом мушкарци. Да би истакли значај дворења, колонисти из Савиног Села наводе случај комшије Мађара коме је умро син јединац. Колонисти су дошли да дворе и били зачуђени када је домаћин око 23 сата замолио да се разиђу, те пошто су сви изашли из собе закључао покојника самог унутра. Колонисти су наглашавали да њима не би било тешко да дворе и четири дана, јер је у питању био син јединац.

Кад се људи који иду на жалбу приближе кући покојника, обично из куће настаје гласније кукање. Некада се и они који долазе најављују гласним плачем, изражавајући жалост. Колонисти напомињу да то нарочито раде „Црногорци“, мислећи на рођаке и пријатеље који том приликом долазе из Црне Горе. Они често са собом поведу и тужбалице. Када уђу у кућу, прво се начини „поклон глави“, благим наклоном према глави покојника. Раније је био обичај да се том приликом и пољуби покојник, али сада то махом чине најближи рођаци, како истичу у Равном Селу. У Савином Селу је обичај љубљења покојника постојао до 1966. године, када се са овим престало.¹³ У кућу жалости гости понекад доносе пиће (најчешће ракију). Како сматрају казивачи, то је обичај из „горње Црне Горе“ и Херцеговине, па га нпр. има у Бачком Добром Пољу, Крушчићу, Кули и Савином Селу, а нема у Ловћенцу и Фекетићу. У Фекетићу гости доносе у кућу мало кафе и кекса. Пошто се изрази поштовање покојнику, придошли се рукују са породицом и остану неко време да „дворе“. Домаћини их понуде пићем (ракијом, кафом) и цигаретама, а они који су за ту прилику допутовали, добијају и оброк.

За време док је покојник у кући познато је и вршење неких заштитних радњи. Ставља се лавор са хладном водом испод кревета покојника. Казивачи дају два објашњења: једно је да се то ради из хигијенских разлога, како би се у периоду великих жега спречио задах, а друго да се вода оставља како би се душа покојника у њој задржала. Прекривају се сва огледала у кући, а гаси се и покрива телевизор. Пази се такође да мачка не уђе у собу у којој је покојник.

¹³ До те године у пракси је био стари обичај, пренесен из Црне Горе, да се љуби покојник. Међутим, услед променених климатских услова у Војводини (већа влажност ваздуха) променили су се и хигијенски услови за вишедневно држање покојника у кући. Стога је на једном збору саопштена заједничка одлука да се престане са љубљењем покојника и од тада се то више не ради (податак из Савиног Села).

Док је покојник у кући повремено се тужи — најчешће у тренутку када неко нови ступа у кућу да изрази сачешће. Ноћу се, међутим, не тужи. Наричу обично рођаке или жене са стране које боље познају породицу покојника. Тада истичу покојникове врлине, наводи се кога је све за собом оставио и због тога га прекоревају. У Фекетићу, где је црногорско становништво у мањини у односу на већинско — мађарско — полако се напушта обичај тужења (мада још у селу има старијих жена које „добро туже“). Прави се разлика између тужења, нарицања или покајања које врше жене и лелекања или кукања које врше мушкарци (махом они који долазе из Црне Горе).

У тренутку када се умрли износи из куће поново почиње тужење. Умрлог износе рођаци и пријатељи. У Савином Селу су купљена колица која служе за превоз покојника до гробља. За ковчегом иде поворка. У Ловћенцу наглашавају да на спровод иде скоро цело село (4.000 људи), тако да се на неко време обуставља саобраћај на ауто-путу према Суботици, који пролази кроз место.

На гроб се не позива поп да прочита молитву — истиче се да то раде верници/богомолци или мештани (али се дозољава могућност да „има и оних наших који то раде“). На гробу нема свећа, не обележава се крстом, не износи се јело ни кољиво. Уместо тога, понесу се ракија и цигарете. Свако се послужи уз речи „наздравље остатку“ или „за покој душе“. Крај гроба се постоји, а понекад одржи говор у зависности од ранга покојника. Приликом спуштања покојника у раку поново настаје тужење. Старије казивачице наглашавају да се некада сматрало срамотом кад жена тужи за мужем или мајка за сином. Тако се и данас старије жене тешко одлуче да туже, па то чине тек када се ковчег спушта у раку, јер је то онај последњи тренутак опраштања.¹⁴

У текст тужбалица спада и слање порука свим умрлим из породице које ће покојник срести на „оном свету“. Посебно је, сматрају казивачи, потресно тужење жена чије су куће „ископане“ тј. где више нема мушких глава.

После укопа људи се разилазе. Они који су допутовали на сахрану враћају се кући покојника где добијају оброке и преноћиште. Неко из породице се обично на гробљу захвали свима који су дошли.

Уобичајено је да се на гроб излази поново у одређене дане после сахране и то: прво јутро, прву недељу или (што је случај у новије време у Савином Селу) сваку недељу до четрдесет дана. Давање четрдесетодневног помена се назива четрдесетица. Поред овог, дају се и полугодишњи и годишњи помени. У Равном Селу истичу да су успели да утичу на људе да не излазе на гроб у свим приликама, већ место тога дају прилоге за школе или неке друге институције. У Фекетићу се такође уместо излажења на гроб дају прилози. У Савином Селу се за помене шаљу позивнице (које се наручују и штампају у Врбасу), тако да тог дана долази на гробље само онај ко је позван.

¹⁴ Казивачица из Савиног Села је навела да би жена у том последњем тренутку почела да тужи, али би се претходно извинила присутнима што то ради. Казивачица из Ловћенца је такође тужећи за оцем молила присутне да је извине.

На гроб се не износи храна, већ као и раније само пиће и цигарете, али се приређује обед у кући покојника. Сам гроб се иначе може обележити крстом, петокраком или бити остављен без обележја — зависно од жеља, сматрају казивачи из Савиног Села.

Корота се изражава ношењем комплетне црнине за жене или црне кошуље и флора за мушкарце. Време ношења црнине варира — наглашава се да је данас краће него раније, али је и даље обавезно за најближе рођаке бар годину дана. Нису ретки случајеви да се носи три године, па и доживотно. У жалости мушкарци се не брију четрдесет дана. По мишљењу казивача, кад би се неко обријао сви би рекли „види га, у жалости је, а дотерао се“. За време короте се не игра, не присуствује слављима, не гледа ТВ програм (или се укључује само у време „Дневника“) нити слуша радио.

У неколико случајева познато је преношење костију умрлих чланова породице у Црну Гору и тада се приређује поновна сахрана.

III

Цео погребни ритуал се може посматрати са неколико аспеката:

1. Обредно-хришћанска димензија ритуала обухвата на манифестном плану, идентификовање религиозности са неколико религијских симбола (свећа, крст, поп и опело, парастоси). Сматра се, да се напуштањем ових елемената уклања и религијска основа ритуала. Увек када казивачи наводе примену неког од ових елемената у погребном ритуалу, оглађују се од „других“ који то раде, што изражава потребу за дистанцом.
2. Дубљи религијски слој који није подлегао „само-цензури“, традиционални је део погребних обичаја и може се препознати у низу поступака. О анимистичкој концепцији смрти¹⁵ сведочи тужење које представља начин ритуалног општења са душом умрлог. Умрломе се тада, као спони са „оностраним“, упућују молбе и поздрави за све умрле са којима ће комуницирати на оном свету. Веровање у душу може се препознати у поступцима као што је покривање огледала и ТВ екрана у покојниковој кући, како се душа умрлог не би задржавала и огледала. Вода испод покојниковог кревета са друге стране, има функцију да „веже“ душу покојника како не би одлутала. Забрана пуштања мачке у собу са покојником, у вези је са схватањем о сеновитим животињама: душа животиње могла би прећи у мртво тело и оно би оживело. Период од четрдесет дана по смрти је време када се сматра да душа лута овоземаљским светом, па у овом периоду треба излазити на гроб у свим предвиђеним данима.
3. Елементи дистанце у обредима јесу сви они, којима сами казивачи одвајају класе МИ/ОНИ. Тако „они“, „мештани“ или „остали“ на одру или гробу пале свећу, позивају попа да прочита опело или гроб означавају крстом. Са друге стране у обредним поступцима прави се граница између класе МИ/колониисти и ОНИ/ „Црногорци“, када се жели истаћи специфичност у поступцима мушкараца-лелекача који

¹⁵ О tome v. D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980. 107—163.

долазе из Црне Горе. Трећа граница одваја колонисте према крају Црне Горе из кога долазе или према племену: тако „они из горње Црне Горе“ носе ракију када иду на жалбу, а остали то не чине.

4. Посмртни ритуал има одређене функције. Обредна функција ритуала налази се у домену колективног извођења, тј. обезбеђивања најширег заједништва: погреб је прилика када се сви окупе, када се стара непријатељства заборављају. Погребни ритуал, успостављањем заједништва постаје јак елеменат одржања етничког идентитета у новој средини. Поред колективности, ритуал носи поруку о атеистичкој оријентацији, коју себи самима упућују учесници ритуала, а такође и својој околини.

5. Посматран са аспекта теорије обреда прелаза, погребни ритуал представља онај кризни тренутак за заједницу, када смрт појединца може да наруши постојећу друштвену равнотежу и када се један онтолошки ситем замењује другим. На нивоу заједнице, ритуалом се дели природно непрекинуто поље на ОВАЈ/ОНАЈ свет или на категорије МИ/живи и ОНИ/ мртви, стога је за његово разумевање значајан појам границе. У граничном подручју одвија се ритуална комуникација са душама умрлих. У обреде испуњене емотивном симболиком спада ритуализовани плач или тужење које оглашава смрт. Тужење такође обележава тугу оних око покојника и обавештава о њој остале који долазе на жалбу (тужење може сваки пут поново почети када се кући покојника неко приближи). Они који долазе на жалбу такође формално изражавају своју тугу гласним плачем (било да туже/лелечу сами или доводе особе које ће то чинити). Тужење може поново настати у тренутку када се покојник износи из куће и тада означава стварно одвајање од средине којој је до тада припадао (сепарација). Тужење се понавља у тренутку када се покојник спушта у гроб, што обележава агрегацију у нови „оноземалски“ систем постојања (тужећи, обраћајући се покојнику са молбом да поздрави све претке које ће „тамо“ срести). Тужење се може јавити када у прописане дане ожалостићени буду посећивали гроб покојника и тада ће оно бити код за комуникацију са „другим светом“. Ритуални плач, као врста комуникације, може се стога посматрати као једна од ознака граничних фаза унутар ритуала. Зона границе коју обележава тужење, означава прелаз између категорија:

живо горе/овај свет

— : —

мртво доле/онај свет

6. Обзиром да су обичаји приликом смрти претрпели извесне развојне фазе у односу на период континуираног живота у матици, а затим раздобље пресељења и четрдесетогодишњег живота у новој средини, може се извести уопштени образац по коме се кретала манифестна религиозност ових људи. Од обредне или традицијске религиозности у предратном периоду, по доласку у нову (војвођанску) средину, јавила се врста борбеног атеизма у функцији успостављања нових односа у новој средини, која је носила поруку о исправности друштвене оријентације. У последње време (према ономе што се може формално запазити и што истичу сами казивачи) поново ожив-

љава враћање традиционалним вредностима (однос према обредно-религијској пракси више није тако крут, на Ускрс се могу фарбати јаја, слава се може дискретно обележити). Унутар тих промена данас је либералнији однос према хришћанском обреду, као личном избору у случају смрти.

Теза овог рада је била да атеизам моле бити средство за друштвену и етничку идентификацију једне групе људи у новој средини, као и на успостављање етничке границе/дистанце. Атеизација посмртног изражена је одбацивањем спољне хришћанске иконице, док је сам ритуал задржао своје традицијске елементе. Промене унутар ритуалне структуре нису се одиграле, зато што декларисани атеизам није имао за циљ да промени обичајну праксу, већ само да је ослободи оних елемената који нису никада били њен суштински део. Обред је у својој основи остао дубоко колективан, у функцији одржања етничког идентитета, афирмацијом постојећих традицијских и новонасталих идеолошких вредности.

Edit Petrović

FUNERAL CUSTOMS AMONG ATEISTS

The Montenegro people who have been collonised into Vojvodina after the Second World War, distinguished themselves from others by adopting an atheistic orientation. They abanded their previous religious beliefs based more on religious practice than on knowledge of religious thaught. On such background they built up an ethnic boundary that differed tham as progressive force of the new socialistic society against other conservative domestic population. Despite this, they remained in a way loyal to their old tribal tradition that can be seen nowadays in funeral rituals. This tradition still has a deep religious meaning. So the process of secularization touched only the manifest level of the funeral ritual, which maintain an older religious surway that can be seen especially in animistic conception of death.